

Н.Б. МАНСУРОВ

филология ғылымдарының кандидаты

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-0833-7682>*

СОПЫ СӨЗІНІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада тіл тарихында кең қолданыс тапқан «сопы» сөзінің тілдік ұғымдағы мағыналық сипаты қарастырылған. Негізге алынған тілдік материалдар ғылыми деректер бойынша сараланған. Талдау барысында сөздің терминдік, діни, лингвистикалық ұғымдары қаралып, мағыналық тұрғыда қолданылуы және тарихи кезеңдердегі өзгерісі, тілімізде орын алған лексика-семантикалық ұғымы мен атқарған қызметі қарастырылған. Сондай-ақ сопы сөзінің жалпыхалықтық қолданыста сөйлеу нормасына орай қалыптасуы, айналымға енуі, оның белсенділік танытқан кезеңі, т.т. басшылыққа алынған. Сөздің сипаты ретінде анықтамасы, дінге өзін толық құрбан еткен, сол жолды өмірлік ұстаным деп қабылдаған жандар жайлы тұжырымдар тарихи деректер бойынша жақсы ұсынылған. Жұмыстың кезеңдік әрі жүйелік бағыты рет-ретімен орынды келтірілген. Сопылықты дәріптеп, насихаттап, арнайы жол салған, сопылық мектеп қалыптастырған жандардың өмірлік ұстанымдары да нанымды деректермен берілген. Сол танымал мектептердің өзіндік ұстанымдары, жолы, құрылымы болғандығы жайлы мәліметтер ғалымдардың пікірлері мен тұжырымдарына негізделген. Шындығында, адам баласының өмірінде ерекше мәнге ие болған құлшылық етушінің ғибадаты, амал-әрекеті, тақуалығы жөніндегі танымдық сипаттары ерекше талдауға ие болса, сол жолды ұстанғандардың әдісі, мақсаты мен міндеті аса маңызды деп саналады. Бұл ретте сопылықты негізгі тірек етіп, оны мақсат тұтып, тіршілікте бір жаратушыға деген сүйіспеншілікпен ғана өмір сүруді қағидатқа айналдырған жандардың мұндай әрекеттері сөзсіз, арнайы зерттеп-зерделеуді қажет етеді. Сол себепті аталған жұмыстың маңыздылығы да осында көрініс табады. Ал сөздің шығу тарихы мен мағыналық сипатына, этимологиялық тұрғыда зерттелуіне ерекше мән берілген. Сопы сөзінің алғашқы мағынасы, кейінгі ие болған атауы, лауазымдық мәні ғылыми тұрғыда сөз етілген. Оның алғашқы көрінген кезден бастап-ақ Жаратушының еркіне бойсұнуы, бүкіл ойы мен іс-әрекетін Жаратушыға бағыттауы сияқты мәселелері де сөздің шығу тарихына әсер еткені жайы да назардан тыс қалмаған. Автор сопы сөзінің негізгі ұстанымдары мен тіректерін, оның ұғымдарын, соның нәтижесінде құлшылықтағы мақамдарын ашып көрсетеді. Бір сөзбен айтқанда, сопы сөзінің лауазымдық сипаты айқындалып, қазақ даласындағы халықтың рухани танымында орын алған құндылықтарды қалыптастыруда рөлі мен орнын айқындауды негіз еткен.

Кілт сөздер: сопы сөзі, сопылық ілім, сопылық ұстаным, сопылық жол, суффа сахабалар, тасаууф сөзі.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Мансұров Н.Б. Сопы сөзінің лексика-семантикалық сипаты // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №3 (121). – Б. 16–25.

***Cite us correctly:**

Mansurov N.B. Sopy sozinin leksika-semantikalyq sipaty [Lexico-semantic meanings of the word Sufi] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2021. – №3 (121). – B. 16–25.

N. Mansurov*Candidate of Philological Sciences**Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz***Lexico-semantic meanings of the word Sufi**

Abstract. The article examines the semantic nature of the word “Sufi”, widely used in the history of language. The based linguistic materials are differentiated by scientific data. The analysis looks at terminological, religious, linguistic concepts of the word, its semantic use and changes in historical periods, lexical and semantic concepts and functions of our language. It is also the foundations of the formation of the word Sufi in accordance with the norms of public speech, its entry into circulation, the period of its activity, etc. The definition of the word as a character, the conclusions of those who have completely sacrificed themselves to religion and accepted it as a way of life, are well presented in the historical data. Periodic and systematic lines of work are consistently offered. The life principles of those who have glorified and promoted Sufism, paved a particular path, and formed a school of Sufism are also presented with compelling facts. The information that these famous schools had their own principles, ways, and structure is based on the opinions and conclusions of scholars. In fact, if the cognitive characteristics of the worshipper, worship, action, and piety, which have special significance in human life, are subjected to special analysis, the method, purpose, and mission of those who follow this path are considered very important. At the same time, such actions of those who make Sufism their pillar, aim at it, and set as a principle to live only by love to the Creator alone, inevitably requires special study. Therefore, the importance of this work is reflected here, and special attention is paid to the etymological study of the history and semantic nature of the word. The first meaning of the word Sufi, the second name, the official meaning, has been scientifically established. The fact that from the first appearance of the word such issues as submission to the Creator's will, directing all thoughts and actions to the Creator, have influenced the history of the word's origin cannot be overlooked. The author reveals the basic principles and pillars of the word, its concepts, and therefore its status in worship. In a word, the official nature of the word Sufi was defined, which determined the role and place in the formation of values in the spiritual cognition of the peoples of the Kazakh steppes.

Keywords: words Sufi, Sufi teachings, Sufi principles, Sufi way, Sufi associates, words tasavvuf.

Н.Б. Мансуров*кандидат филологических наук**Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz***Лексико-семантическая значения слова суфий**

Аннотация. В статье рассматривается семантическая природа слова «суфий», широко используемого в истории языка. Основанные языковые материалы дифференцированы по научным данным. Анализ рассматривает терминологические, религиозные, лингвистические концепции слова, его семантическое использование и изменения в исторические периоды, лексические и семантические концепции и функции нашего языка. Также оно основано формирование слова суфий основывается в соответствии с нормами публичной речи, его поступление в оборот, период его деятельности и т.д.

Определение слова как персонажа, выводы о тех, кто полностью принес себя в жертву религии и принял ее как образ жизни, хорошо представлены в исторических данных. Последовательно даны периодические и систематические направления работы. Жизненные

принципы тех, кто прославлял и пропагандировал суфизм, проложил особый путь и сформировал школу суфизма, также представлены убедительными фактами. Информация о том, что у этих знаменитых школ были свои принципы, способы и структура, основана на мнениях и выводах ученых. Фактически, если когнитивные характеристики поклоняющегося, поклонение, действия, благочестие, которые имеют особое значение в человеческой жизни, подвергаются особому анализу, метод, цель и миссия тех, кто следует по этому пути, считаются очень важными. В то же время такие действия тех, кто делает суфизм своей опорой, нацелены на него и ставят принципом жить только любовью к одному Творцу, неизбежно требуют специального изучения. Поэтому здесь отражена важность этой работы и особое внимание уделяется этимологическому изучению истории и смысловой природы слова. Научно установлено первое значение слова суфий, второе имя, официальное значение. Нельзя упускать из виду тот факт, что с первого появления слова такие вопросы, как подчинение воле Создателя, направление всех мыслей и действий к Создателю, повлияли на историю происхождения слова. Автор раскрывает основные принципы и столпы слова, его концепции и, следовательно, его статус в богослужении. Одним словом, был определен официальный характер слова суфий, определивший роль и место в формировании ценностей в духовном познании народов казахских степей.

Ключевые слова: суфийские слова, суфийские учения, суфийские принципы, суфийский путь, суфийские сподвижники, тасаввуф.

Кіріспе

Ислам діні алғаш келген кезден бастап дінді өмірлік ұстаным ретінде негіз еткен жандар біршама көп болды. Оған алдыңғы арсыз қоғам саналатын жаһилет дәуірінен кейін Исламның келуі басты түрткі болса керек-ті. Себебі адам баласының шынайы өмір сүру қағидаларын ашып көрсететін ақиқат діннің келуі көп нәрселерді ұқтырды. Бұл бәлкім заман сұранысы болар, мүмкін өмір сүру талаптары осындай өзгерістерді қажет еткеннен туындаса керек. Өйткені, адам баласының азғындауы, ұл мен қызға деген көзқарас, дінге деген сенім, адамдар арасындағы адамгершілік қатынастар жаңаша өзгерістер қажеттігіне алып келді. Ал мұның барлығына дұрыс әрі тура жол көрсететін дін жолы – Ислам жолы еді.

Міне, соның салдарынан өздерін құдай жолымен жүруге бел байлап, тақуалыққа бет бұрған жандар біршама болды. Олар атқаратын қызметтері мен жауапкершілік жүктелген міндеттеріне қарай түрлі аталды. Айталық, алғаш мұсылмандар қоныс аударғанда оларға қолдау көрсеткендер *муһажирлер* деп аталса, дін құқығын жақтаушылар *муджтаһидтер* болды, мұсылмандық қағидаларының дұрыс орындалуын бақылайтындар *мухтасибтер* деп аталды. Ал тіпті өздерін толығымен құдай жолымен жүруге құрбан еткендер *фақиһ, дәруиш, сопы*, т.б. деп аталды. Олар өз ұстанған жолдарын насихаттап, үгіттеу үшін арнайы мектептерін де қалыптастырды. Міне осындай тақуалықты негіз етіп, өмір сүру қағидаларында басшылыққа алып, кейіннен із қалдырып, мектеп қалыптастырған жандардың бір өкілі – сопылар.

Міне қоғамда осындай сипаттарымен ерекше орын алып, мұсылмандықтың танымын ұсынған жандармен бірге лексикалық қорға «сопы» сөзі еніп, тілдік қолданыста кең пайдаланылды. Түп төркіні өзге тілдің еншісіне тиесілі болса да жалпыхалық мағыналық тұрғыда түсініп, оны еркін қабылдады. Десе де, сөз мағынасының өзіндік ерекшеліктері көрініс табады.

Әдіснама

Зерттеу жұмысында лингвистикалық салыстырмалы әдіс қолданылды. Сондай-ақ тарихи, философиялық, әлеуметтік, психологиялық, діни, т.б. салалар бойынша барынша сараптау, талдау әдістері негізге алынды. Келтірілген салалар бойынша ғалымдардың

ұсынған пікірлері дәйек ретінде қолданылды. Лексикалық, этимологиялық талдауда сөздіктер, тілдің тарихы, лексикология, т.б. еңбектердегі мәліметтер назарға алынды.

Талдау

Сопы зат. діни. *Дін жолына түскен құдайшыл адам* [1, 345-б.].

Сөздің тілімізде қолданыс тапқан мағыналық ұғымы, яғни тағылған жанның анықтамасы ретінде дінге өзін толық құрбан еткен, сол жолды өмірлік ұстанымы ретінде қабылдаған адам деп танылады. Ол шарифат амалдарын уақытында орындайды, бос нәрселерге әуестенбейді, дүние істеріне қызықпайды, мал-мүлік жинамайды, т.т. Міне, сондықтан мұндай амалдарды орындап, ұстанғандар «сопы» деп аталды. Бірақ олардың өзіндік ұстанымдары, жолы, құрылымы болды. Бұл жөнінде ғалымдардың пікірлері де осы айтылғандарға саяды.

Сопы صوفی (суфи). ар. Сопылық. Терминдік мағынасы – дін жолына түскен құдайшыл адам. Жүрегінде Алладан басқаға орын табылмайтын кісі [2, 73-б.]. Сопылықтың негізгі ұстанымы – діннің үкімдері мен ұстындарын мықтап ұстап, әмір еткен амалдары мен тыйым салған нәрселерінен тыйылу. Сондай-ақ, адамдарды жылы жүрек арқылы рухани шыңға шығару, ішкі нәзік сезімдерді жоғары дәрежеге көтеру, бір сөзбен айтқанда, Алла тағаланың танымына деген көңілдерді ашу.

«Сопылық мақамдардан тұрады. Құлшылық етуші (ғабит) – тақуа (захид). Бұл мектептердің өзіне тән әдісі, жолы және мақсаттары бар. Сопылықтың ортақ ұстанымдары – Алла тағаланы және Пайғамбарды сүю, тақуалық, дүниеге қызықпау, Алла тағалаға риза болу. Тариқат жолына түсуші Шариғат заңдарына бағынып, дүниелік күйбең тіршіліктен бас тартып, өзін Жаратушыға арнағанын қабыл алады. Жаратушының еркіне бойсұнып, бүкіл ойы мен іс-әрекетін Жаратушыға бағыттайды. Сонымен қатар, өзінің бүкіл болмысы мен өмірін Жаратушының қалауына береді. Осылайша, сопы Ақиқатқа толық сіңіп кетеді» [3, 162-б.].

Ал бүгінде кешегі кеңестік кезеңнен бастап, тіпті одан алдын да мына жалған дүниенің материалдық қазынасына құмартып, соның соңынан дүниеқоңыздыққа бой алдырып қойған жандардың басым болғандығы айдан анық. Тақуалық тұрмақ, дінді ұмытып, құлшылық жасаудың жолдары да мүлдем санадан алыстап кеткен. Әрине, осындай жағдайға тап болған кезде құмарлықтан арылтып, нәпсіні тәрк етуде әр заманда ерекше танылған сопылар болғандығы тарихтан белгілі. Олар өздерінің сенімдері мен тақуалығының арқасында сананы, түпкі сезімді, Жаратушыға деген сенімді оятып, тәубеге келудің де жолдарын көрсететін. Өкінішке орай, түрлі қоғамның алмасуы мұндай сенімнен, құлшылықтан, тақуалықтан біршама аластатты. Нәтижесінде дінсіз қоғам қалыптасты. Руханият материалдық санамен алмасты. Ал сопылар болса мұндай дүниеден ада еді, тақуалыққа бойсұнып, өмірлерін сол жолда сарп етуді қашанда жалғастырды.

Бүкіл түркі әлеміне танымал тұлға Қожа Ахмет Ясауи өзінің шығармаларында сопы болудың жолдарын барынша кең сипаттайды. Сипатының түп қазығы тақуалыққа жетелейді, тіпті шарт ретінде сопылықтың тірегі саналатын шарифат, тариқат, мағрифат, ақиқатты білуі керек деп санайды. Мұны «Пақырнама» атты еңбегінде: «Ей, дәруіш, ахуалымыз нендей болғай, Ей, дәруіш, біл және хабардар болып әуелі шарифаттың калимасын, екінші тариқаттың калимасын, үшінші мағрифаттың калимасын, төртінші ақиқаттың калимасын білмек керек. Егерде сопы болып, бұл калималарды білмесе, сопы емес» деп келтіреді [4, 6-б.].

Бұл анықтаманың негізі сопы болу үшін тақуалыққа бой алдырып, өмірін сол жолда сарп ету жеткіліксіз. Ол үшін шарифатты біліп, тариқатты тануы керек. Яғни, сопылық Абайша айтқанда, тек қана дінге өзін толық құрбан ету, сол жолды ұстанумен болмайды, оның бастысы – діни таным. Ал ол шарифат, тариқат, мағрифат, ақиқатта деп біледі.

«Сопылық ілімінің негізгі тіректері: шарифат, тариқат, мағрифат, ақиқат. Шынайы сопы осы жолдардан өтуі тиіс. Сопылықтың негізгі ұғымдары – Таухид, Тәуекел, Шүкіршілік,

Тәуба, сабырлылық, амал-әрекет, пақыр, махаббат, ғашықтық, мағрифат (таным), талап және т.б. Сопылар Жаратушыны тану және жаратушыға деген махаббатқа жету жолында руханилық және ішкі тазалыққа мән береді [3, 163-б.].

Мұның мәні аталған ұғымдарды біліп қана қоймай, соларға амал ету керек. Сол жасалған амалдар шынайы болуы керек. Ал оның барлығында жүрек тазалығына бойлау қажеттігі сөз етіледі. Өйткені жүрек тазалығы тақуалықтың шынайылығын көрсетеді.

Белгілі дінтанушы Қ. Жолдыбай: «Сопылық ілімін кейде жүрек ілімі деп те айтады. Себебі, жүрек түзелсе, онда кісінің барша істері де дұрыс болмақ. Алла елшісі (с.а.у.) бұл жайлы бір хадисінде: «Денеде бір кесек ет бар. Ол түзелсе, бүкіл дене түзеледі, ал ол бұзылса күллі дене бұзылады», – деп ескерткен. Басқа бір хадисте: «Алла тағала сендердің денелеріңе және дене пішіндеріңе емес, жүректеріңе қарайды», – деп Алланың назары түсетін, амалдың бағаланатын орны жүрек екенін білдірген [5].

Жалпы, сопылық шынайы тақуалықты қалайды. Сондықтан болса керек Қожа Ахмет Ясауи «Пақырнама» еңбегінде сопының шынайы құлшылық жасауы керектігін ерекше атайды. Оны былайша келтіреді: «Сопы әр кеште намазы тәһәжжүдті (түнгі намаз) тастамасын, қауіп пен рижа (үміт) ішінде болсын. Егер сопы рия үшін тағатын халыққа зайыр қылса, елу жылдық тағатын түйірдей тағамға сақтай, тәңірі Әззә уә Жәлләға лайық болмағай. Және сопы жолына шындықпен қадам қойса керек уә шын сөйлесе керек, өйткені көңіл тілге хабар берер» [4, 13-б.].

Сопылықтың ең негізгі шарты – ғибадаттарды орындау, нәпсіні тыю. Басты ұстанымы – жүректі таза ұстау. Сол арқылы ихсан дәрежесіне жету. Сондықтан сопылықта жүрек ілімі – *илми тазкия*, мінез-құлық ілімі – *илм ул-ахлақ* деп те айтылады. Мұның белгісі жүрек таза болса, онда адамның ниеті, іс әрекеті, амалы шынайы болады деп біледі. Міне сопылықтың негіздері, ережелері мен шарттары – Пайғамбарымыздың (с.а.у.) өмірі, тағылым мен тәлімге толы бейнесі, сондай-ақ саңлақ сахабалардың өнегеге толы өмірі, олардың ислам дінінің негізгі қағидаларынан алынған құндылықтар.

Мұндай құндылықтарды алғаш қазақ даласында ислам дінін таратуға себепкер болған әулиелер, пірлер, шейхтар, дәруіштер тұлғасынан көреміз. Себебі олар өз өмірлерін толығымен дінге, Алла тағалаға қызмет етуге арнаған, сол жолды насихаттаған. Бір сөзбен айтқанда, ол тақуа тұлғалардың исламды халыққа сөзімен, ісімен, әдебімен танытып, оны таратуға көп септігін тигізген. Солардың қатарында Ясауи, Нақшбанди, Қадари, т.б. сияқты сопылық мектептер қалыптастырған тұлғалар бар.

Сөз жоқ, Жаратушыға деген махаббат, Оған деген сүйіспеншілік, Онымен бірге болуды аңсау, т.т. сопылықтың танымал болған ірі-ірі мектептерін қалыптастырды. Ол мектептерден атақты тұлғалар шықты. Ол жайлы мынадай деректерді келтіруге болады: «IX ғасырдың өн бойында суфизм теориясы мен практикасы үздіксіз қалыптасу мен даму үстінде толысты. Бірқатар суфилік мектептер пайда болды. Солардың ішінде басралық мектептен бөлек мейлінше дамығандары бағдадтық және қорасандық болды» [6, 39 б.].

Сөз жоқ, тақуалық жасау, сопылық жолды ұстану өзіндік қиындықтарға толы. Десе де сол жолды берік ұстанып, бар өмірін сол жолда сарп еткен жандар қаншама?! Тіпті танымында сопылық бір рухани таным ретінде қалыптасып, түркі халықтарының мәдени өмірінде маңызды орын алғандары да жетерлік. Ал мұның барлығы Қожа Ахмет Ясауи арқылы түркі халықтарының рухани танымында ерекше көрініс тапты. Нәтижесінде сопылық жүйе ретінде жалпыхалықтың дүниетанымына әсер етіп, оның қалыптасуына үлкен септігін тигізді.

Тарихи тұрғыда «сопы» сөзінің қолданысын нақты мынадай кезеңде қалыптасты деп дөп басып айту расында, өзіндік қиындық туғызады. Десе де оның алғашқы көрінісін діннің кең тарала бастаған кезеңінде сопы кейіпіндегі жандардың болғандығын айтуға негіз бар. Себебі мұндай сипаттағы жандарды Ислам тарихындағы деректерден толық көруге болады. Сонау Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) заманында таныла бастаған сопылық беріде өзіндік

белгілерімен жеке қалыптасып дамып, кең етек жайды. Ал Пайғамбарымыз (с.а.у.) заманында оны көрген, естіген, яғни жанында жүргендердің құлшылыққа деген мейірімдері ерекше болғандықтан олардың дінге ден қойып, тақуалықты шынайы амал еткен жандардың көп болғандығы осы айтылғандарды растайды. Сондықтан оларды сопы атамаса да амал әрекеттері сопылыққа толық сәйкес келетін деп тұжырым жасауға болады. Себебі олар Пайғамбарымыз (с.а.у.) бен сахабалардың көзін көргендіктен шынайы түрде тақуа болатын.

Мұндай мәліметтердің бірі ретінде ислам энциклопедиясын айтуға болады: «Sufi kelimesine Hz. Peygamber zamanında ve ondan hemen sonraki dönemde rastlanmamaktadır. Ancak Hasan-ı Basri'nin (ö. 110/728) Kabe'yi tavaf sırasında bir sufi gördüğünü ve ona bir şeyler vermek istediğini söylemesi (Serrac, s. 42) kelimenin 1. (VII.) yüzyılda bir unvan olarak kullanıldığını göstermektedir» [7, s. 471].

Аудармасы: *Сопы сөзі Мұхаммед пайғамбардың (с.а.у.) заманында және одан кейінгі кезеңде байқалмайды. Алайда Хасан Басридің (110/728 жж.) Қазбаны тәуіп ету кезінде бір сопыны көргенін және оған бір нәрсе бергісі келгені туралы айтуы бұл ұғымның хижри I (миләди VII) ғасырда бір лауазым ретінде қолданылғанын көрсетеді.*

Міне сопылықтың алғашқы кезеңі ретінде сонау Пайғамбарымыз (с.а.у.) заманынан бастау алса, кейіннен жеке дара «сопы» атымен танылып, өзіндік мектебін қалыптастырып, сол жолды ұстанған жандардың болуы сөздің белгілі бір кезеңде тілдік қолданыста белсенді болғандығын айқын көрсетеді. Ол сол зерттеушілер атап көрсеткен орта ғасырға тиесілі болса керек.

Алайда заман өзгеруімен қатар сөздердің де кезегімен алмасып, атқаратын қызметтер мен үгіт-насихаттардың да жаңа сипат алған тұсында бір сөзді екіншісінің алмастыруы нәтижесінде сопы сөзі де өзгелер сияқты басқа сөздердің бірімен алмастырылды. Бірақ сопылықты негіз етіп, амалдарын бұлжытпай орындаған жандар болды. Яғни мектебі қалыптасқан дүниенің жалғасы күні бүгінге дейін жеткендігін толық айтуға әбден болады. Оның атауы да «сопы» сөзімен сопылықты танытып келеді.

Көріп тұрғанымыздай, сопылық ислам дініне кейбір зерттеушілердің айтқанындай өзге діндердің, яғни христиан не болмаса грек, үнділердің ұстанатын діндерінің ықпалымен келген емес. Оның ережелері біз жоғарыда айтқандай сонау Пайғамбарымыз (с.а.у.) заманынан бастау алған ислам дінінің негізгі қағидалары аясында дүниеге келген. Сол себепті сопылық ең алдымен шарият ілімін білуді талап етеді. Түркі дүниесіне қала берді мұсылман әлеміне танымал болған Қожа Ахмет Ясауидің де дәріптеуі – тазалық. Тазалықтың айдарында жүрек тазалығы, тақуалық жатыр. Ал хикметтеріндегі тұжырым осы тазалыққа, адалдыққа, қанағатшылыққа негізделген. Тіпті адам баласының біріне бірі қиянат жасамауын насихаттайды.

Сопы сөзі алғаш тілдік қолданыста лауазымдық мәнге де ие болған. Өйткені өзін толықтай сопылық жолға ден қойған жандарға лайықты құрмет көрсетілді. Олай болса сопылар тек қана кедейлік, жоқшылық сипатымен ғана танылған жоқ. Олар мейлінше діндар, білімдар, әдептілік тұрғысынан өзгелерге үлгі-өнеге көрсете білді. Сол арқылы танымал болған тұлғалар тарихта қаншама. Қараңыз: «Sufi unvanı II. (VIII.) yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. Ebu Haşim el-Kufi (ö. 150/767 1?1) (Cahiz. 1. 366; Cami, s. 31), Kilab b. Cerl, Küleyb, Ha-şim ei-Evkas, Salih b. Abdülcelll (Cahiz, 1. 366), Cabir b. Hayyan (İbnü -N edlm, s. 498) ve brahim b. Edhem'in müridi bra him b. Beşşar (EbQ Nuaym, VII, 346) bu unvanla anıldığı bilinen ilk şahsiyetlerdir. Süfyan es-Sevr! rıyanın inceliklerini ve sufinin nasıl bir kişi olması gerektiğini Ebu Haşim el-Kufi'den öğrendiğini söyler» [7, s. 471].

Аудармасы: *Сопылық атақ жалпы хижри II (миләди VIII) ғасырдан бастап кең тарала бастады. Әбу Хашиш әл-Куфи (ө. 150/767 [?]) (Жахиз, I, 366; Жәми, 31-бет), Килаб б. Жари, Кулейб, Хашиш әл-Ауқас, Салих б. Абдулжәлил (Жахиз, I, 366), Жабир б. Хаяян және Ибраһим б. Әдхамның шәкірті Ибраһим б. Башишар – осы атақпен танылған алғашқы*

жандар болған. Суфиян ас-Сауи рияның (жасанды әрекет) егжей-тегжейін және сопының қандай сипатта болуы керектігін Әбу Хашиим әл-Куфиден үйренгенін айтады.

Жалпы алғанда, сопылық қазақ даласына ислам дінінің енуіне көп ықпал еткендігін айту керек. Өйткені қазақ даласындағы көзі ашық даналар сопылықтың ішкі танымын жақсы ұғынды, білді. Нәтижесінде өздері де соны насихаттады. Міне тақуалық, тазалық, имандылық сипаттағы «сопы» сөзі жалпыхалықтың қолданысында осындай ұғымда еркін айналымға енді. Өйткені ол мағыналық тұрғыда түсінікті болды. Танымдық сипаттағы тұлғаларға тағылған сөздің ұғымы жат тілге тиесілі сөз ретінде бөтенсінбеді. Өзінің алғашқы сипатын танытқан кезеңдей-ақ лексикалық қорға еніп кетті. Сөздің мағынасындағы ұғымдар тек қана шариях танымдықты ғана сипаттамай, ілімнің бір сипаты ретінде де қолданылды. Оны кезінде Әубәкір Кердерінің ілімнің бір бұтағы ретінде жырға қосқан өлең жолдарынан көреміз:

Сопылық жол ауыр жол,
Ұстап көрсең тәуір жол,
Сопылықты ұстансаң,
Оқыған көп ғалым бол.

Сөз жоқ, «сопы» сөзі тек қана шарияхат жолы емес, ол ілімнің де жолы ретінде танылды. Ал мұндай тазалық пен тақуалықты әрі ілімді жандардың тиісті деңгейде дәрежесі болғандығын айғақтайды. Сондықтан бұл жолды ұстанатын жандардың бойында тек сабырлы болуы, тақуа болуы жеткілікісіз, оған еріктік, жігер, батырлық, ерлік, т.б. сипаттар болуы керек. Мұны да Әубәкір Кердерінің мына жолдарынан кездестіреміз:

Қор болған екіншіден сопы жолы,
Бұл жолды ұстаушы еді ердің зоры.
Әліптің атын білмес надан сопы,
Қорқамын бола ма деп діннің соры?
Сопылық Қап тауынынан биік еді,
Теп-тегіс жетіп кетті жұрттың қолы [8, 148 б.].

Бұл ретте Абай Құнанбайұлы да өзі өмір сүрген заманына қарай «толық адам» ұғымын суреттеді. Оның негізгі қасиеттерін – ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек екенін атады. Яғни адам баласының бойына бітетін мінезін сөз ете келе ондағы қажеттіліктерді талап, еңбек, терең ой, қанағат рахым ойлап қой деп, талапты, еңбекқорлықты, ізгілік пен мейірімділікті, қанағатшыл, рахымды және ар мен ұятты имандылық шарттарының аясында сипаттады. Нәтижесінде «кім Құдай тағаланың жолында жүруді өзіне шарт қылса, ол таза мұсылман, толық адам делінеді» деп толық адамның шартын берді.

Демек, ақын бейнелеген «толық адам» шартты түрде берілген, яғни Құдай тағалаға жетудегі шексіз жолға түсу, таза мұсылман болу. Бір сөзбен айтқанда, шарияхат жолында толық амал еткен адам – толық адам. Ал әрісі оның өлшемі кеңіп, аңсағаны адам баласының бойындағы адамгершілік мәселесі, адамдық қасиеттерімен толығып, ғылым, әділеттілік, құдіретті болумен ұштасып, ақылмен толысып, нақли, ғақли дәлелдермен жалғасын табады [9, 73–74 бб.].

Сопылық кез келген адамның бойынан табылатын, тіпті бүгінде аса белең алған мансапқұмарлық, дүниеқұмарлық, тәкаппарлық, қызғаныш, т.т. дерттен арылтатын бірден бір жол. Бұл адам баласының бойындағы осындай жаман қасиеттерден арылтатын рухани тазалыққа бет бұрғызатын қазына деуге болады. Алайда осында асыл дүниені орынды түсінбегендіктен болса керек көп ретте оған үрке қарайтындар табылады. Бәлкім жаңылыс түсініктер қалыптасқан болар. Өйткені сопылық жайлы айтылған дәйектемелер мұсылман ғалымдарының арасында жетерлік. Олар ол жайлы жақсы түсінік береді. «Мысалы, Зәкәрия әл-Ансари (һ. 929 жылы қайтыс болған): «Сопылық мәңгілік бақытқа жету мақсатында нәпсіні тәрбиелеудің жай-жапсарын үйрететін, мінез-құлықты көркейтетін, кісінің ішкі жан дүние мен сыртқы жаратылысты қатар меңгертетін ілім» деп анықтама берген. Имам әл-

Жүнәйд (h. 297 жылы қайтыс болған): «Сопылық деп күллі жақсы мінездерді пайдаланып, барлық нашар мінездерді тәрк етуді айтамыз» деп анықтама берген. Ахмад ибн Ажиба былай деген: «Сопылық мүліктердің жалғыз иесінің құзырына апаратын жолдарды үйрететін, ішкі жан дүниені кесірлі мінездерден тазартатын және оны әр алуан асыл құндылықтармен безендіретін ілім. Оның бастауы – ілім, ортасы – әрекет, соңы – Алланың сыйы», деген анықтамалар мен түсініктемелердің саны көп» екендігін белгілі дінтанушы Қ.Жолдыбай орынды келтіреді [5].

Олай болса «сопылық» көпшілік түсіне бермейтін не үрке қарайтын жол емес. Сопылық – жүректі тазалауды нұсқайтын, жаратушыға деген тура жолды көрсететін, адам баласының жақсы мінезін қалыптастыруға тәрбиелейтін, бойындағы жаман қасиеттерден арылуға жол сілтейтін, нәпсімен күресетін, сондай-ақ имандылықты дәріптейтін дара жол. Бір сөзбен айтқанда, Алла тағалаға шынайы жүрекпен байлайтын – тура жол.

Зерттеу нәтижелері

Сопы сөзінің шығу тарихы Пайғамбарымыз (с.а.у.) заманына барып тіреледі дедік жоғарыда. Алайда оның түп-төркіні, яғни этимологиялық негізі жайлы айтылған пікірлер де бір арнаға тоғысуы керек. Айталық, басты тұжырым араб тіліндегі «суф-жүн» сөзімен байланыстырылады. Расында, суф араб тілінде صُوف (суфун) жүн, шаш; жүннен жасалған мата деген мағынаны білдіреді. Осы сөздің араб тіліндегі V баб етістігі تَصَوَّفَ (тасаууафа) сопы болу, ал есім сөзге айналғанда تَصَوُّف (тасаууафун) суфизм мағынасын береді [10, с. 439].

Бұл сөздің сопылыққа тиесілі ұғымы сол біз сөз еткен жандардың үстіне жүннен жасалған киімдерді кигендіктен солай аталды дегенді алға тартады. «Қазір кеңінен жайылып, көбірек қабылданған пікір бойынша, тасаууф сөзі «суф» сөзінен шыққан. Жүн мағынасын беретін «суфтан» жасалған киімдер кигендіктері үшін сопылардың сопы атын алғандығын сопылардың көпшілігі құптаған. Ахмад-и Жамның бұл турасында пікірі айтылған: «Сопыны сопы деп атау себебі, олардың жүннен тоқылған киім кигендіктерінен». Осыдан келіп, тасаууф сөзі «суф» сөзінен алынған, қатал жүннен тоқылған киім киген құдай адамының, тақуаның дәстүрлі белгісі ретінде қабылданған деген қорытынды шығардық» дегенді келтіреді Қ. Қаратышқанова (*Сопылық тарихы және философиясы. Әдістемелік нұсқау. 2019*).

Міне қасиетті Құран Кәрімде айтылмай, Пайғамбарымыздың (с.а.у.) хадистерінде кездеспегендіктен бұл жайлы пікірлер әртүрлі айтылған. Мұндай пікірлердің басым көпшілігі олардың сыртқы киімдерінің көрінісін негіз еткен болса, кейбірі олардың тақуалығын, яғни жүрек тазалығының негізінде тұжырымдарын ұсынғандығы айтылады. Қалай дегенде де сопы сөзі «жүн кию» деген мағынаны білдірсе, онда суф сөзінен туындаған «тасаууф» сөзі «жүннен жасалған киімді кию» мағынасындағы «тасаууафа» етістігінен туындаған есім болып шығады. Демек, оның тарихы сонау алғашқы дәуірлерден бастап көптеген зухд өмірін бастан кешкен жандардың жүннен жасалған киімдерді кигендігін негізге алады. Сондықтан бертін келе зухд өмірін ұнататындар «сопы» деп аталып кеткендігін сөздің шығуына себеп болғандығын дәйектейді.

Ал енді сөздің шығуын суффа сахабалармен байланыстыратын авторлардың пікірі көп ретте олардың өмірлерінің сопылардың ерекшеліктеріне ұқсас болғандығын негізге алады. Өйткені олар материалдық жағынан өте жұтаң, яғни кедей, бірақ құдай жолына әбден берілген. Олар Пайғамбарымыздан (с.а.у.) тәлім алып, дін ғылымын үйреніп, кейінгілерге жеткізген тақуа мұсылмандар. Сондықтан суффа сахабалардың ұстанымдары, тақуалықтары, сопылар сияқты толығымен материалдық дүниеден ада. Олар жайлы жазылған еңбектер де соны растайды.

«Суффа сахабалары туған-туыс, жақындары мен дүние-мүліктері жоқ кедей сахабалар болатын. Олар өз өмірін Құран үйреніп, Пайғамбарымыздан (с.а.у.) тәлім алу жолына арнады. Олардың қажеттіліктерін Пайғамбарымыздың өзі және дәулетті сахабалар

қамтамасыз етті. Пайғамбарымыздың (с.а.у.) ілімімен сусындаған бұл бақытты жандар аз уақыттың ішінде сахабалар арасында Құран, хадис және басқа да діни ілімдерді терең меңгеруімен жоғары құрметке ие болды. Олар күндіз ораза ұстап, түнде ғибадат етіп, дүниенің күйбең тіршілігінен бойларын алыс ұстап, алтын уақыттарын Адамзаттың ардақтысынан (с.а.у.) естігендерін жаттап, кейінгілерге жеткізу жолында өткізді» [11, 16-б.].

Пайғамбарымыздан (с.а.у.) білім алып, оны кейінгілерге жеткізуде ерекше танылған бұл суффа сахабалар ислам тарихында кеңінен танымал. Олар Исламның шынайы келбетін өзгелерге бар болмысымен тәптіштеп, көркем түрде насихат арқылы жеткізді. Олардың арасынан танымал сахабалар шықты. Атап айтқанда, Әбу Һурайра, Бәра ибн Малик, Абдуллаһ ибн Унайс, т.б.

Әрине, сол кезеңде адамзаттың ардақтысы Пайғамбарымыздан (с.а.у.) білім нәрімен сусындаған аталмыш сахабалар жан-жаққа тарап, ұстаздық етіп, Исламның шынайы қандай дін екендігін паш етті. Оны өзге мемлекеттерге уағыз арқылы жеткізді. Қасиетті Құран Кәрімді, хадис шәріпті жаттап, кейінгі ұрпаққа дұрыс жетуіне тікелей ықпал етті. Тіпті, қажет болғанда ақиқат үшін қару алып, соғысқа да қатысты. Міне сондықтан суффа сахабалар дінді насихаттауда ерекше бағаланды.

Ал сөздік тұрғысында сопы сөзімен байланысы олардың тақуалығында болса керек-ті. Өйткені олар өмірлерін толығымен Пайғамбарымыздан (с.а.у.) үйреніп, қасиетті дүниелерді бойына сіңіріп, тазалықты серік еткендігімен қатысты айтылса керек. Тағы бір айта кетер тұсы «суффа» сөзі сол Пайғамбарымыз (с.а.у.) салдырған мешітті паналап, сонда күнелткен жандарға тиесілі айтылғандығы. Өйткені мешітті паналағандарды, яғни осыған орай «көлеңкелі» жерді «суффа» деп атап, онда тұратындарды «суффа сахаба» деген атпен атаған.

Қорытынды

Түйіндей келгенде, «сопы» сөзі өз заманында атақ даңқымен қоса лауазымдық сипатта да қолданыс тапты. Бұл даңққа ие болғандар өздерін толығымен Алла жолында жүруді негіз етті. Сондай-ақ ондай жандар түркі халықтарының арасынан, яғни қазақ сахарасынан да табылды. Әрине, олар Ислам дінінің дін ретінде орнығуына үлкен септігін тигізді.

Ілім ретінде, сопылық дәстүр ретінде күнделікті өмір салтында көрініс тапқан мұндай жүйе бертін келе ақын-жыраулардың жырларынан орын алды. Сарыны мен ұйқасы үйлесім тапқан жыр жолдары тек қана тақуалық ұғымында емес, ілімнің сипаты ретінде де ақындардың өлең жолдарынан көрініс тапты. Нәтижесінде жалғастық дәстүр ретінде бертінге дейін, яғни бүгінгі күнге де келіп жетті. Ал олардың жетістігі қазақ даласында халықтың рухани танымында құндылықтарды қалыптастыруда мәдениеті мен өркениетінің өркендеуіне көп ықпал жасады. Бұл ретте «сопы» сөзінің жалпыхалықтың таным-түсінігінде еркін айналымға енгендігін айтуға болады.

Сөздің шығу тарихы болса көне заманға жетелейді. Ол сонау Ислам дінінің келуімен байланысты алғашқы жылдары көріне бастағанымен кең қолданыс тапқан кезеңі орта ғасыр. Этимологиялық тұрғыда сөздің түп негізі араб тіліндегі «суф-жүн» сөзінен туындаған деген пікір оңды. Бүгінде «сопы» тәуелсіздік алған кезден бермен қарай қолданыста өзінің орнын қалыптастырған сөздің бірі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. II Т. – Алматы: Ғылым, 1985. 8-том. – 591 б.
2. Мансұров Н.Б. Қазақ тіліндегі діни терминдер сөздігі. – Астана: Тұран-Астана, 2013. – 100 б.
3. Байтенова Н.Ж., Дүйсенбаева А.Қ. Исламдағы сопылық бағыт және оның Қазақстанда таралуы // ҚазҰУ Хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. – 2012. – №1 (38). – Б. 161–165.

4. Ахмет Ясауи. Пақырнама және мұнажатнама. – Түркістан: Тұран, 1992. – 24 б.
5. Жолдыбай Қ. Исламдағы сопылық және оның негіздері. [Электронды ресурс]. URL: <https://islam.kz/kk/>
6. Қаратышқанова Қ. Сопылық тарихы және философиясы. – Түркістан: «Мырза» баспасы, 2020. – 122 б.
7. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 37 Cilt. Sahifa-471.
8. Сүйіншәлиев Х. XIX ғасыр әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 224 б.
9. Мансұров Н.Б., Темірханов Б.Н. «Ғақлиат тасдиқат» – отыз сегізінші сөз. – Түркістан: Тұран, 2020. – 126 б.
10. Арабско-русский словарь. В II томах. Том I. – Ташкент: Камалак, 1994. – 456 с.
11. Әділбаев А. Саңлақ сахабалар. – Алматы: АСТ Полиграф, 2010. – 336 б.

REFERENCES

1. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi. II T [Explanatory Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1985. 8-tom. – 591 b. [in Kazakh]
2. Mansurov N.B. Qazaq tilindegi dini terminder sozdigi [Dictionary of religious terms in Kazakh]. – Astana: Turan-Astana, 2013. – 100 b. [in Kazakh]
3. Baitenova N.Zh., Duisenbaeva A.Q. Islamdagi sopylyq bagyt zhane onyn Qazaqstanda taraluy [Sufi orientation in Islam and its spread in Kazakhstan] // QazUU Habarshysy. Filosofiia seriiasy. Madeniettanu seriiasy. Saiasattanu seriiasy. – 2012. – №1 (38). – B. 161–165. [in Kazakh]
4. Ahmet Iasawi. Paqyrnama zhane munazhatnama [Akhmet Iassawi. Paqyrnama and munazhatnama]. – Turkistan: Turan, 1992. – 24 b. [in Kazakh]
5. Zholdybai Q. Islamdagi sopylyq zhane onyn negizderi [Sufism and its foundations in Islam]. [Elektrondy resurs]. URL: <https://islam.kz/kk/>
6. Qaratyshqanova Q. Sopylyq tarihy zhane filosofiiasy [History and philosophy of Sufism]. – Turkistan: «Myrza» baspasy, 2020. – 122 b. [in Kazakh]
7. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [Encyclopedia of Islam of the Religious Foundation of Turkey]. 37 Cilt. Sahifa-471. [in Turkish]
8. Suiinshaliev H. XIX gasyr adebieti [XIX century literature]. – Almaty: Ana tili, 1992. – 224 b. [in Kazakh]
9. Mansurov N.B., Temirhanov B.N. «Gaqliat tasdiqat» – otyz segizinshi soz [«Gakliat tasdiqat» is the thirty – eighth word]. – Turkistan: Turan, 2020. – 126 b. [in Kazakh]
10. Arabsko-russkii slovar. V II tomah. Tom I [Arabic-Russian dictionary]. – Tashkent: Kamalak, 1994. – 456 s. [in Uzbek]
11. Adilbaev A. Sanlaq sahabalar [The best sahabas]. – Almaty: AST Poligraf, 2010. – 336 b. [in Kazakh]